

ЛІТОПИС «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ»

*Володимир ПРИСТАЙКО,
Олександр ПШЕННИКОВ,
Юрій ШАПОВАЛ
(Київ)*

ШЛЯХ НА СОЛОВКИ *

(До 60-річчя соловецької трагедії)

Я все більше переконуюсь, що нас вирішили повільно, але планово фізично знищити зовсім. Мені дали термін 5 років, але життя скорочують на 20 років.

Лесь Курбас у розмові з Мирославом Ірчаном. Соловки, січень 1935 року.

Про все, що нині коїться, історія згодом скаже своє слово.

*Матвій Яворський. Соловки,
30 листопада 1936 року.*

26 вересня 1936 року Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про звільнення Генріха Ягоди від обов'язків наркома внутрішніх справ СРСР і призначило на цю посаду Миколу Єжова, який залишався за сумісництвом секретарем ЦК ВКП(б) і Головою Комісії партійного контролю з тим, щоб він «дев'ять десятих свого часу віддавав НКВД»¹.

Той факт, що Сталін зупинився саме на особі Миколи Єжова, не був випадковим. У зв'язку з цим американський дослідник Роберт Такер зауважує: «У період максимального підйому хвилі терору справжнім керівником каральних органів міг бути лише сам Сталін. Однак в ролі формального голови НКВД він потребував людину, яка без зайвих запитань, автоматично могла виконувати його замовлення і бажання. Ідеально така людина виглядала б подекуди кмітливою, досвідченою і цілком готовою до послуг, політичним нулем без претензій на реальний вплив, але тим не менш такою, яка створювала б враження впливової постаті. Такою особою був Микола Єжов»².

Фактично Єжов прийшов в НКВД з готовим планом репресивних дій, в першу чергу проти тих діячів, які могли скласти опозицію особисто Сталіну. Варто, наприклад, згадати хоча б те, як за часів «єжовщини» партійно-чекістському «тандему» вдалося поєднати тих, кого було оголошено правими ухильниками, з «троцькістсько-зинов'євським блоком». Концепцію такого

* Закінчення. Початок див. № 1/2 за 1997 рік.

поєднання Микола Єжов виклав у своїй ненадрукованій праці «Від фракційності до відкритої контрреволюції», над якою він почав працювати у 1935 році, невдовзі після вбивства С.Кірова. Вже тоді він сформулював апіорні обвинувачення у терористичних прагненнях колишніх учасників опозиції. Сталін власноруч (на прохання Єжова) відредагував рукопис і висловив рекомендації, які були враховані автором рукопису. Фактично Єжов задумав працю, що могла б стати програмним документом для ліквідації всіх колишніх опозиціонерів та інакодумців у країні³.

Не випадково, вже 12 жовтня 1936 року Л.Каганович у листі до Г.Орджонікідзе зазначав, що «у т. Єжова справи виходять добре! Він міцно, по-сталінськи, взявся за справу. З бандитами контрреволюціонерами троцькістами розправимося по-більшовицьки. Такого підлого дворушницького, провокаторського обману історія ще не знала і тому революційна розправа повинна бути відповідною»⁴.

Свій рішучий настрій Єжов яскраво продемонстрував у виступах на лютнево-березневому (1937 р.) Пленумі ЦК ВКП(б). Ось що він, зокрема, підкреслював: «...Я повинен сказати, що я не знаю жодного факту – я вже чотири з половиною місяця працюю в Наркомвнусправ – я ще не знаю жодного факту, коли б за своєю ініціативою подзвонили і сказали: «Тов. Єжов, щось підозріла ця людина, щось неблагополучне в ній, займіться цією людиною», – факту такого не знаю. Частіше за все, коли ставиш питання про арешти, люди, навпаки, захищають цих людей. Я зазвичай відповідаю: дякуй, сволото, що ми берем цю людину, дякуй, що шкідника берем»⁵.

Єжов жорстко критикував «відомчий» підхід в діяльності багатьох господарських, громадських і державних керівників, що, на його думку, завало виявленню «шкідників» і «шпигунів». Стало зрозуміло, що кривава хвиля «чисток» і викриття не обмине нікого. Більше того, новий нарком висловив незадоволення «відомчими міркуваннями» керівників самого НКВД (в першу чергу, колишнього наркома Г.Ягоди), які, мовляв, уникали партійного контролю, що було наслідком «відсутності політичного чуття і більшовицької партійності»⁶.

Ще одна цікава деталь. Єжов на Пленумі визнав, що чекісти займались фальсифікацією, фабрикацією справ: «Я повинен прямо сказати, що існувала така практика перш ніж протокол давати на підпис обвинуваченому, його спочатку продивлявся слідчий, потім передавав начальству вище, а важливі протоколи доходили навіть до наркома. Нарком вносив вказівки, казав, що потрібно записувати так, а не так, а потім протокол давали підписувати обвинуваченому»⁷. Зрозуміло, Єжов засуджував цю практику, хоча, як засвідчують факти, вона була успішно продовжена за часів «єжовщини».

У резолюції, що її ухвалив Пленум по доповіді М.Єжова, було поставлено завдання «чистити» і систематично зміцнювати органи НКВД «найкращими перевіреними кадрами партійних працівників»⁸. Мине час і 3 лютого 1940 року сам Єжов перед тим, як його розстріляють, у своєму

останньому слові на закритому судовому засіданні Військової Колегії Верховного суду СРСР скаже: «Я почистив 14 000 чекістів. Але величезна моя провина в тому, що я мало їх почистив»⁹.

У згаданій резолюції лютнево-березневого Пленуму містились і принципово важливі для подальшої долі багатьох політичних в'язнів Радянського Союзу положення. Зокрема, зазначалось: «Ще більш нестерпним є встановлений Наркомвнусправам СРСР тюремний режим стосовно засуджених, найбільш злісних ворогів Радянської влади – троцькістів, зинов'євців, правих есерів та інших.

Всі ці вороги народу, як правило, направлялись у так звані політизолятори, що були підпорядковані Наркомвнусправу СРСР. Політизолятори знаходились в особливо сприятливих умовах і більше скидалися на примусові будинки відпочинку, ніж на тюрми»¹⁰.

Тут варто нагадати, що в СРСР для ув'язнених фактично до 1930 року існував політичний режим, тобто режим, яким користувалися політв'язні. 1930 року він був ліквідований (Соловки були винятком, тут політрежим ще зберігався). Всі, хто вижив після цього, вважались ув'язненими за «контрреволюційні» злочини. Тепер Єжову здалося цього замало. Він вирішив зробити новий крок до посилення жорсткості, що для багатьох в'язнів означатиме, власне, крок до смерті. Саме з 1937 року в СРСР повернулися до старої назви «тюрма» замість назви «ізолятор» (ізолятори особливого призначення, які існували з 1930 до 1937 року, було перейменовано на тюрми особливого призначення).

Єжов приділяв винятково велику увагу удосконаленню структури НКВД і його підрозділів, зокрема тих, що займалися господарською діяльністю. Проілюструємо це лише деякими прикладами, що відносяться до 1937 року. Так, його наказом № 027 від 19 березня 1937 року «з метою упорядкування питань планування промисловості капітального будівництва і сільського господарства Головних управлінь НКВД» у складі НКВД СРСР було організовано «Плановий відділ з функціями планування виробництва, капітального будівництва, матеріальних балансів і складання зведених планів»¹¹. У складі Планового відділу було створено 5 відділень: планування промислового і сільгоспвиробництва; планування капітального будівництва; матеріальних балансів; зведених і перспективних планів; секретаріат¹². Створення Планового відділу було доручено заступникові наркома внутрішніх справ СРСР Матвієві Берману.

26 квітня 1937 року було видано наказ № 041 «Про пересилку грошово-матеріальних цінностей ув'язнених і підслідних тюрем ГУГБ». Тепер всі речі, що належали цій категорії засуджених, пересилались разом з ними через конвой, а грошові суми і цінності пересилались через фельдзв'язок НКВД цінними пакетами безкоштовно¹⁴.

11 серпня 1937 року з'явився підписаний заступником Єжова М.Фриновським наказ № 047 у зв'язку із порушеннями таборами та місцями

ув'язнення паспортного режиму. У цьому наказі згадувались інші документи, зокрема обіжник ОГПУ № 124 від 19 грудня 1933 року, наказ НКВД № 143 від 29 травня 1935 року, наказ НКВД № 00234 від 20 червня 1935 року. Цими документами, а також постановою Раднаркому СРСР, як виняток дозволялось проживання у «режимних районах і містах» лише тим колишнім в'язням, які були ударниками і «на ділі довели свою відмову від злочинного минулого»¹⁵. У наказі було наведено приклади порушень встановлених правил і вимагалось забезпечити у подальшому такий порядок, за якого «жоден колишній ув'язнений після звільнення не був би направлений в режимне місто-район, у якому йому за характером злочину проживати заборонено»¹⁶.

За деякими даними, з весни 1937 року, внаслідок різних операцій НКВД, в таборах опинились 700-800 тисяч осіб. Простежується в документах те, як система вирішила вийти із ситуації, коли величезну кількість ув'язнених треба було терміново задіяти, не дати їм «простоювати». По-перше, чимало таборів розширювалися, виникали табори-монстри. По-друге, вирішили збільшити лісозаготівлі. Чому саме лісозаготівлі? Тому, що вони не потребували високої кваліфікації в'язнів і водночас охоплювали доволі значну їх кількість. 16 серпня 1937 року з'явився наказ № 078 про створення нових лісозаготівельних таборів: Тайшетського, Томськ-Асинського, Куломського, Усть-Вимського, Івдельського, Каргопольського, Локчимського. Лісовий сектор ГУЛАГу було реорганізовано у Лісовий відділ ГУЛАГу НКВД. Начальник ГУЛАГу зобов'язувався організувати підготовчі роботи з розрахунком прийому до 1 жовтня 1938 року не менш 5 000 чоловік ув'язнених у кожному таборі. У наказі окремо підкреслювалось: «Роботи 4 кварталу 1937 року організувати з розрахунком прийому до 1 січня 1938 р. не менш 15 000 ув'язнених у кожному таборі з тим, щоб з початком 1938 року табори приступили до основних лісозаготівельних робіт»¹⁷.

За давно заведеною традицією не забували автори цих новацій і про використання праці в'язнів на будівництвах, що опинялися у «прориві». Так, 27 серпня 1937 року було видано наказ № 091 з метою «надання допомоги будівництву нікелевого комбінату у Мончі-Тундрі». М.Єжов наказав створити тут відділення Белбалтлагу НКВД «з доведенням кількості ув'язнених до 5 000 чоловік»¹⁸.

29 серпня 1937 року заступник Єжова комдив В.Чернишов підписав наказ, який зайвий раз засвідчував: репресивно-каральна машина працювала на повну потужність. Наказ стосувався прийому заарештованих від залізничної міліції у камери попереднього затримання (КПЗ) територіальної міліції і в'язниці. Справа в тім, що КПЗ у відділеннях і оперпунктах залізничної міліції виявилися недостатньо місткими або взагалі були відсутні. Ось тому начальники УРКМ країв, областей і автономних республік зобов'язувались забезпечувати безперешкодний прийом до КПЗ територіальних УРКМ заарештованих від апаратів залізничної міліції там, де вони «не мають самостійних КПЗ або місткість останніх недостатня»¹⁹.

13 жовтня 1937 року за підписом заступника Єжова старшого майора держбезпеки М.Рижова з'явився наказ № 0122, підготовлений у зв'язку з організацією низки нових виправно-трудоих таборів НКВД і необхідністю «встановлення обмежень при відправці особливо небезпечних злочинців у окремі ВТ табори НКВД». Надзвичайно цікавим було саме по собі це регулювання. Наприклад, такими, що не підлягали направленню у Бамлаг, Дмитлаг, Темлаг, Дадьлаг, Вяземлаг, Калуглаг, Волголаг, Самарлаг НКВД та на деякі інші будівельні об'єкти, були особи, яких засудили за зраду батьківщині, терор, шпигунство, диверсію, бандитизм і збройний розбій, за «контрреволюційну троцькістсько-зинов'євсько-бухаринську діяльність (троцькісти, зинов'євці, бухаринці, праві)», «керівники і активні члени контрреволюційних фашистських і націоналістичних угруповань і організацій», керівники повстанських організацій і колишні білогвардійці, іноземні піддані²⁰. Фактично це означало, що режим вже наперед визначав долю тієї або іншої категорії в'язнів. Скажімо, до Белбалтлагу НКВД не могли потрапити засуджені за зраду батьківщині, за шпигунство, а також фіни і карели²¹.

Надзвичайно характерним є один із пунктів цього наказу, за яким засуджених за «троцькістсько-бухаринську діяльність», зраду батьківщині, шпигунство, терор і диверсію слід було «направляти, незалежно від працездатності, до Севвостлагу та Ухтпечлагу (Воркута) за персональними нарядами ГУЛАГу»²².

У цьому самому наказі також зазначалось, що у новостворені табори НКВД «направляються засуджені Спецтрійками УНКВД у порядку наказу НКВД № 00447, за другою категорією, незалежно від працездатності. Також направляються й інші категорії засуджених, із дотриманням порядку відбору за наказом 045»²³.

У жовтні 1937 року М.Єжов змінює наказ № 00169 від 8 травня 1935 року, виданий Г.Ягодою. Наказом № 0128 (від 21 жовтня 1937 р.) всі виправно-трудоі табори були підпорядковані безпосередньо ГУЛАГ НКВД²⁴.

Нарешті, ще один наказ – цього разу кінця 1937 року, а саме № 0152 від 11 грудня. Цим документом визначалось розгортання робіт по будівництву тюремних корпусів для утримання засуджених. Це будівництво було віднесено до «першочергових об'єктів будівництва, здійснюваного в системі НКВД»²⁵. Було встановлено термін надання проектів і кошторисів по будівництву нових тюремних корпусів – 5 лютого 1938 року²⁶.

Половецькі в'язні доволі швидко зрозуміли, що реально означають для них і поява у НКВД СРСР Миколи Єжова, і рішення лютнево-березневого (1937 р.) Пленуму ЦК ВКП(б). Втім, деякі документи свідчать, що передчуття майбутньої трагедії виникло у багатьох ще раніше – відразу після вбивства Сергія Кірова. Наприклад, вже 5 грудня 1934 року в одному з агентурних донесень читаємо про розмову ув'язнених С.Грушевського, П.Пристапи,

Ф.Корольова, що відбулась наступного дня після вбивства вождя ленінградських більшовиків. Вони почали обговорювати цей факт і констатували, що «зараз чекати покращання нашого становища нема чого, оскільки тепер буде вжито репресивних заходів як на волі, так і в таборі». «Якщо вбивство здійснено кимось з видних членів партії, – каже Грушевський, – через особисті питання, то ця справа не може набути великого політичного значення у бік репресій. А от якщо вбивство здійснив політичний ворог, то буде погіршення для нас і більша ізоляція на волі. Так що слід чекати нового поповнення на Соловки». Грушевський поставив запитання Приступі, чи не думає він, чи не могло тут відбутися такого самого вбивства, як вбивство Столипіна, з метою підняти нову хвилю терору, на що останній відповів, що він такої самої думки»²⁷. На думку ще одного в'язня, харківського письменника Миколи Стрельцова, вбивця С.Кірова «стояв однією ногою в НКВД»²⁸.

Збереглося чимало документів про те, як в'язні-українці реагували на посилення режиму щодо них, зокрема на відправку з інших таборів СРСР до Соловецького відділення ББК НКВД. Ось один з таких документів – агентурна записка Секретно-політичного відділу 3-ї частини 8-го Соловецького відділення ББК від 1 квітня 1936 року: «Арешт і відправка з Караганди подіяли приголомшливо. Всі були обурені раптовим вилученням з роботи і терміною відправкою під конвоєм у доволі важких умовах перевозки.

Чутно було багато нарікань на адміністрацію Карлагу, на ГУЛАГ в цілому...

У той же час давали поради..., мовчати, потрібно бути обережним, бо всі розмови будуть у кінцевому рахунку відомі органам НКВД.

Тоді почали співати... Організатором співу був Гоца. Першим помічником його – Миколаєнко.

Співали все народні пісні, всі галицькі пісні, релігійні, австрійські, польські, німецькі, чеські, угорські... Всі, крім російських. І крім революційних. Вийшло це випадково чи не випадково, але це факт»²⁹.

З особливою увагою соловецькі в'язні слідкували за подіями в Україні. Наприклад, у грудні 1935 року Ю.Самборський зауважив, що «останнім часом почали звозити у Соловки українців з усіх таборів, це засвідчує, що з українцями ще не закінчили»³⁰. У березні 1936 року М.Ірчан-Баб'юк говорив: «Переслідування всього українського здійснюється з математичною планомірністю і допоки живий Сталін, Україна не перестане бути об'єктом чистки, що не припиняється»³¹.

До речі, жорстким було ставлення не тільки до українських, а й до інших «націоналістів». У цьому зв'язку не можна не згадати цілком слушне зауваження Жака Россі, автора унікального «Довідника по ГУЛАГу», про те, що після жовтня 1917 року було багато засуджених за «буржуазний націоналізм». Спочатку серед них траплялись і росіяни, але на початок 20-х

років вони зникають: «Авторові, який з 1937 до 1958 р. побував у десятках пенітенціарних закладів, не довелось зустріти жодного росіянина з цим обвинуваченням (Підкреслення наше. – *Авт.*). Водночас, чисельність всіх неросійських «буржуазних націоналістів» систематично зростає»³².

Однак повернімося до подій 1936 року, до розмов і оцінок соловецьких в'язнів. Вже згаданий М.Ірчан-Баб'юк у грудні 1936 року, коментуючи виступ Сталіна на з'їзді Рад, сказав: «...У мене розвіялись всілякі ілюзії щодо пом'якшення моєї долі, а також щодо амністії. Всі, хто має 58-у статтю, тепер засуджені на фізичне знищення»³³. Такого роду настрої, зокрема, знайшли відбиття в агентурному донесенні Секретно-політичного відділу 3-ї частини 8-го Соловецького відділення ББК НКВД від 24 квітня 1937 року, в якому зазначалося: «Кремль повний «парашами» (Тобто чутками. – *Авт.*) переважно в бік погіршення становища ув'язнених. Зрозуміло, все це пов'язується із загальним політичним станом. Раніше, тобто відразу після усунення Г.Г.Ягоди, «параші» мали характер радісний, що, мовляв, режим буде послаблено, буде переглянуто справи, підсумком чого буде амністія, звільнення більшості ув'язнених тощо, а за останні дні навпаки «параші» мають характер посилення режиму стосовно ув'язнених.

Кузьменко говорить, що заліки всі зняті, всю 58 статтю буде переведено на тюремний режим, свободи нам не бачити. Та добре те, що знімають тих, хто нас посадив: ось заступника наркома НКВД України Кацнельсона знято... Питанням усунення Кацнельсона зацікавлені, напевно, всі українці...

Ірчан М.Д. двічі вів розмови на «парашні» теми. Він вважає, що «параші» про погіршення становища ув'язнених більш вірогідні, оскільки ми живемо у неправовій державі...

Коник І.І. вважає, що ув'язненим українцям ніколи не бути на свободі...

Наказ про заборону побачень викликав масу розмов, які зводяться до того, що Соловки залишаються в'язницею»³⁴.

На думку ще одного в'язня, «Ягоді не уникнути зашморгу, він надто забагато знав того, що багато з членів Політбюро не знали»³⁵.

Для України 1937 рік також приніс значне збільшення заарештованих, а відтак і ув'язнених. Відкривались нові тюрми, зокрема ті, що були на консервації. Наприклад, 7 січня 1937 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР К.Карлсон наказав (наказ № 002) відкрити тюрму міста Лебедина, що перебувала на консервації, і встановив для неї ліміт ув'язнених у 250 чоловік³⁶.

У липні 1937 р. наказом за підписом заступника наркома внутрішніх справ УРСР В.Іванова були оголошені штати тюрем ГУГБ для утримання підслідних при НКВД УРСР і УНКВД Київської, Харківської, Дніпропетровської, Одеської, Вінницької, Донецької, Чернігівської областей і НКВД Молдавської АСРР³⁷.

Ескалація «ворогоманії» та «шпигуноманії» особливо відчутною стала після того, як на посаді наркома внутрішніх справ УРСР Всеволода

Балицького змінив Ізраїль Леплевський. Він почав свою діяльність у відповідності до наказу М.Єжова від 14 червня 1937 року за № 96838 і був ревним реалізатором єжовської репресивної політики, слухняно проводячи всі інспіровані центральним керівництвом НКВД акції – операцію по «куркулях» та «кримінальних злочинцях», розпочату 1 серпня 1937 року, по поляках, ініційовану НКВД СРСР 11 серпня 1937 року, по німцях, по румунській і харбінській лініях, по латишах, проведена в листопаді-грудні 1937 року. Завжди він просив центр збільшити «ліміти», тобто кількість визначених кандидатів у «вороги народу», виявляв неабияку ініціативу: «розгром» есерівського підпілля, колишніх боротьбистів, «церковно-сектантських кадрів», «антирадянського сіоністського активу» тощо³⁹.

Він старанно шукав «компромат» проти членів «команди» П.Постишева, якого після критики за «недоліки» перевели на партійну роботу за межі України, а згодом знищили, а також проти свого попередника В.Балицького. Та однією з найбільших його справ була справа «Буржуазно-націоналістичної антирадянської справи колишніх боротьбистів» (серпень 1937 р.), за якою було репресовано велику групу партійно-державних керівників УРСР, а Голова Раднаркому Панас Любченко прямо під час роботи Пленуму ЦК КП(б)У покінчив життя самогубством.

Не дивлячись на всі ці «успіхи», кар'єра Леплевського закінчилася типово для доби «великого терору»: на початку 1938 року його усунули з посади наркома, а 28 липня того самого року розстріляли.

Леплевського ненадовго змінив Амаяк Кобулов, а з січня 1938 року, коли обов'язки першого секретаря ЦК КП(б)У почав виконувати Микита Хрущов, НКВД УРСР очолив Олександр Успенський. У листопаді того самого року він інсценував самогубство і зник з Києва, переховувався в Архангельську, Калузі, Муромі, а в квітні 1939-го був розшуканий, заарештований у місті Міасс Челябінської області, а згодом знищений⁴⁰. Після Успенського наркомом внутрішніх справ України було призначено Івана Серова⁴¹. Саме названі особи, а також, зрозуміло, представники партійно-державного керівництва, серед яких, в першу чергу, слід назвати Станіслава Косіора, Павла Постишева, Миколу Попова, Андрія Хвилю, Володимира Затонського, Микиту Хрущова та ін., реалізовували настанови керівництва ВКП(б) і НКВД СРСР.

В історіографії, у тому числі західній, неодноразово висловлювалась думка про те, що Україна ще до «єжовщини» і навіть до «чистки» 1933 року стала об'єктом репресивних заходів центру. Про це, зокрема, пише професор Андреас Капелер у книзі «Kleine Geschichte der Ukraine». Він зауважує: «Не було випадковостю, що це трапилось раніше, ніж з більшістю інших національностей. Стратегічне і господарське значення регіону, тісне переплетення української нації з російською і велика чисельність українців дозволили Україні, як і в період царату, виявитись особливо чутливою областю, яку прагнули тісніше зв'язати з центром, ніж інші периферійні

регіони»⁴².

Характерно, що цей висновок підтверджується і добре перевіряється документами СБУ. Можемо лише додати, що ця агресивна поведінка сталінського Кремля диктувалася не лише стратегічним положенням України, а й чималою мірою тим опором комуністичному режимові, який в різний спосіб виявляли українці, тим не лише фізичним, але й інтелектуальним потенціалом, що у будь-який момент міг бути використаний (і часто використовувався) проти московського політичного, економічного і духовного диктату.

Однак українським керівникам весь час доводилось розплачуватися за латентне чи відверте прагнення обстоювати хоча б обмежену українську автономію. Зайвий раз це підтверджують і ті численні висловлювання і оцінки, що належать соловецьким в'язням. Наприклад, на думку вже згаданого Ю.Самборського, який свого часу був працівником. Постійного представництва України у Москві, вперше партійно-державне керівництво України було обвинувачене у «прагненні використати національну політику союзного уряду і партії у напрямку відмежування українських пролетарських мас від впливу російської культури і тим самим досягнення найшвидшої і повної українізації» ще у середині 20-х років. Однак тоді все обійшлося м'якими покараннями іншою була ситуація кінця 1932 – початку 1933 років Ю.Самборський згадував, що у січні 1933 року йому довелося бути присутнім «у ЦКК на секретній доповіді представника ОГПУ. Предметом доповіді було секретне повідомлення про розкриття на Україні контрреволюційної організації і після цього арешт близько 2 тисяч осіб, в тому числі близько 1 000 куркулів, які повернулися з місця заслання». Виходячи з цієї наради, Самборський висловив здивування, що «арешт охопив таку велику кількість осіб, а йому про це нічого не відомо, а відтак невідомо також і Скрипникові, з яким він, як представник України у Москві, за культурно-просвітницькою лінією тісно зв'язаний і який безсумнівно повідомив би йому про такий визначний факт». Зустрівши того самого дня або наступного Полоза, Самборський поділився з ним своїми враженнями від доповіді і вони вирішили поговорити про те, що сталося, із Скрипником, але здійснити це вони не встигли, оскільки Ю.Самборського тієї ж ночі заарештували⁴³.

Репресивні акції після вбивства Кірова також торкнулися не тільки українських інтелектуалів, а й представників управлінського партійно-державного апарату. Значною мірою цьому сприяли «закриті листи» ЦК ВКП(б) до партійних організацій від 18 січня 1935 року та від 29 липня 1936 року, які, зокрема, орієнтували на пошуки «троцькістської контрреволюції»⁴⁴.

Характерним для України було те, що цю «контрреволюцію» знов зв'язали з «націоналістами». На січевому (1936 р.) Пленумі ЦК КП(б)У П.Постишев підкреслював: «Троцькісти у своїй контрреволюційній боротьбі проти партії і Радянської влади мають тут на Україні свою специфіку. У чому

полягає ця специфіка? Ця особливість діяльності троцькістів на Україні полягає в тому, що троцькісти вели й ведуть тут свою контрреволюційну роботу в блоці з різними націоналістичними та іншими контрреволюційними організаціями»⁴⁵.

Одним з тодішніх одіозних прикладів фабрикації такого роду «троцькістсько-націоналістичних» справ може бути довготривала справа «Контрреволюційної троцькістської організації на Україні», лідером якої було оголошено колишнього учасника троцькістської опозиції, колишнього Голову Держплану УРСР Юрія Коцюбинського⁴⁶.

Статистика свідчить, що у другому півріччі 1935 року порівняно з першим півріччям цього ж року кількість справ, що їх розглядали спецколегії обласних судів, збільшилась на 95,9%. Переважна більшість засуджених проходила за обвинуваченнями у «контрреволюційній» та «троцькістській» агітації⁴⁷. За офіційними відомостями, у 1935 році в Україні було заарештовано 24934 чол., у 1936 – 15717, у 1937 – 159573, у 1938 – 108006, у 1939 – 12000, у 1940 – близько 50 тисяч⁴⁸. Зрозуміло, для того, щоб уявити загальну картину репресій, до цих цифр слід додати кількість ув'язнених у внутрішніх тюрмах НКВД (а вони були перевантажені), проаналізувати смертність у таборах (за деякими даними, у 1936 році вона становила 2%, у 1937-1938 роках – 6-7%), додати кількість репресованих селян (тільки під час колективізації з України було виселено 1,2 мільйона чоловік), а також депортованих.

Про репресивні акції НКВД УРСР систематично інформував ЦК КП(б)У. Туди тільки протягом 1937-1938 років, за неповними даними, було надіслано понад 100 повідомлень, до багатьох з яких додавались протоколи допитів обвинувачених⁴⁹.

Цікаво, що одним з перших наказів І.Леплевського після появи його в Україні був наказ «Про упорядкування режиму в тюрмах» (№ 00168 від 25 серпня 1937 р.). В ньому, зокрема, зазначалось, що «порядок утримання ув'язнених у ряді тюрем не відповідає вимогам, що ставляться до тюрем НКВД». У наказі підкреслювалось, що таке становище «особливо неприпустиме нині, коли у тюрмах утримується значна кількість особливо небезпечних злочинців»⁵⁰. Зрозуміло, було вжито відповідних заходів, що посилювали тюремний режим.

Усунення В.Балицького потягло за собою арешти серед тих, хто з ним працював. До кінця 1937 року було заарештовано понад 200 співробітників УГБ, 134 співробітники міліції, 38 командирів і політпрацівників прикордонних військ, 45 співробітників Ушоадору, яких обвинуватили у причетності до «троцькістсько-терористичної організації, агентури ряду іноземних розвідок, латиської фашистсько-шпигунської організації»⁵¹.

Протягом 1938 року тривали пошуки «право-троцькістського підпілля». Арешти охопили і керівні структури: в апараті ЦК КП(б)У було заарештовано 31 чол., у Раднаркомі УРСР – 40, у ЦВК УРСР – 4. Було заарештовано 10

членів ЦК КП(б)У, 13 секретарів обкомів КП(б)У, 27 наркомів та їх заступників, 22 депутати Верховної Ради СРСР, 15 голів і заступників голів облвиконкомів, 135 секретарів міськкомів і райкомів КП(б)У, 80 членів пленумів обкомів КП(б)У, 645 відповідальних працівників⁵².

Тільки у 1938 році в апараті НКВД УРСР було заарештовано 261 «зрадника, учасника правотроцькістської організації, інших антирадянських формувань та шпигунів іноземних розвідувальних органів». А всього у 1938 році в Україні заарештували 994 співробітники НКВД⁵³.

Чимало аспектів «єжовщини» ще потребують уважного і неупередженого дослідження. Наприклад, антисемітизм. За даними, які наводив у лютому 1998 р. у виступі на Міжнародному симпозиумі «Сталінський терор, масові репресії, ГУЛАГ» (Гамбург, Німеччина) Голова Ради і керівник наукових програм Московського науково-інформаційного і просвітницького центру «Меморіал» Арсеній Рогинський, у 1935 році у НКВД працювало 40% євреїв, а у 1940 році їх залишилось всього 4%.

Такий розвиток подій спостерігаємо і в Україні, де, наприклад, сам НКВД своєю телеграмою – 83921 від 28 грудня 1937 року стимулював «негайно переглянути всі обліки і розробки по сіоністах, заарештувавши антирадянський сіоністський актив»⁵⁴. І такі пошуки було розпочато. Продовжились вони і після того, як І.Леплевського усунули. Достатньо сказати, що тільки у першій половині 1938 року було заарештовано 1 279 «учасників сіоністського підпілля», ліквідовано «бундівські комітети» у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Вінниці і Молдавській АСРР⁵⁵.

У мемуарах Микити Хрущова, коли він розповідає про свій приїзд в Україну як виконуючого обов'язки першого секретаря ЦК КП(б)У (на зміну С.Косіору) у січні 1938 року, знаходимо такі слова: «По Україні ніби Мамай пройшов. Не було... ні секретарів обкомів партії у республіці, ні голів облвиконкомів. Навіть секретаря Київського міськкому не було... Людей тоді на Україні просто «тягнули» у «вороги»⁵⁶. Щоправда, Хрущов при цьому нічого не говорить про власну участь в організації репресій, хоча свого часу шефу КГБ Іванові Серову вдалося вилучити з України чимало документів про це. Однак вилучили не все, і дослідники, оцінюючи українські сторінки біографії батька «відлиги», про це не забувають.

Говорячи про добу «великого терору» в Україні, німецький дослідник Дітер Поль у своїй цікавій статті «Сталінські масові злочини в Україні у 1936-1941 роках. Огляд» слушно підкреслює недостатню дослідженість дій обласних управлінь НКВД, які здійснювали масові репресії⁵⁷. Це й справді так, і дослідження такого роду вкрай важливі.

Підтверджує це, скажімо, один з найодіозніших прикладів цього періоду – приклад бурхливої «викривальної» діяльності Олександра Волкова, людини з двокласною освітою, якого особисто Єжов під час приїзду до Києва у лютому 1938 року призначив начальником Управління НКВД по Полтавській області. Проінструктований, як і інші начальники обласних

управління, О.Успенським про те, що у Москві викривається велика мережа українського підпілля, він почав фабрикувати таке «підпілля» на Полтавщині. Не маючи ніяких агентурних або слідчих даних, він вимагав від підлеглих заарештовувати людей, допитувати їх, застосовуючи фізичні тортури, брав участь у цих допитах, власноруч складав міфічні «схеми про злочинні зв'язки заарештованих», фальсифікував протоколи допитів всіх «головних заарештованих» і роздавав ці «керівні протоколи» підлеглим для подальшої фальсифікації при допитах, згодом сам коректував ці протоколи.

Внаслідок цього було «викрито» неймовірно для однієї області кількість «контрреволюційних» і «націоналістичних» організацій, створено чимало фіктивних справ. Наприклад, у квітні 1938 року Волков доповідав Успенському про викриття обласного Повстанського комітету: «Нині вже викрито і ліквідовано по петлюрівській лінії 5 повстанських полків..., 1 батальйон, 14 повстанських рот... і 15 повстанських загонів. По ним заарештовано 1 639 чоловік, з яких 218 офіцерів петлюрівської, старої та інших армій.

Крім того, викриті і ліквідовані 21 есерівсько-боротьбистський повстанський загін, заарештовано 1 358 чоловік, з них есерів 222, націоналістів 303, боротьбистів 19, решта меншовики, укапісти, церковники та ін.

Ліквідовано один диверсійний загін і 12 диверсійних груп...»⁵⁸.

Збереглися надзвичайно цінні свідчення, як саме Волков інструктував підлеглих, як здійснював каральні акції проти самих працівників Управління (тільки протягом березня-червня 1938 року за його вказівками заарештували 50 чоловік). Зрештою Волкова поглинула антиєжовська кампанія: 9 березня 1939 року він був заарештований, 20 липня 1941 року засуджений, а 16 жовтня того самого року розстріляний. Його справа вийшла навіть на тодішній всесоюзний рівень – Волкова згадував у своїх свідченнях Микола Єжов.

Такого роду приклади підтверджують подальшу необхідність аналізу регіонального рівня «великого терору». Можливо, в цьому плані для початку можна було б просто видрукувати матеріали із справи О.Волкова та схожих «прорабів» сталінського терору.

Наприкінці 1938 року терор в Україні почав вщухати, що не означало його повного припинення. Однак це – тема іншої, окремої розвідки.

Одним з найвідоміших соловецьких в'язнів був академік-історик Матвій Яворський. В останні роки про нього написано і сказано чимало⁵⁹.

У своїй книзі спогадів «Українська інтелігенція на Соловках» Семен Підгайний, згадуючи Яворського, пише: «Здається, ніхто так одверто не виявляв своєї люті і презирства до енкаведистів і всього, що нагадувало совети і Москву, як Яворський»⁶⁰. Нововіднайдені матеріали дають додаткову інформацію про цю непересічну особистість. Наприклад, про те, як він постійно і напружено слідкував за подіями у тодішньому СРСР, особливо в Україні, і у світі. І не просто слідкував, а давав власні оцінки цим подіям,

прогнозував деякі з них. Характерно, що Яворський був творцем праць з історії України, написаних з марксистських позицій. Його розстріляли в листопаді 1937 року і лише після цього, 25 вересня 1938 року, Головлітом УРСР було видано наказ, за яким всі його твори підлягали вилученню.

Завдяки постійним повідомленням таємних інформаторів ми можемо тепер ніби почути голоси соловецьких в'язнів, а серед них і Яворського. Ось що, наприклад, говорив він, осмислюючи події в Україні у 20-30-ті роки, 4 лютого 1936 року: «Самогубство Скрипника було наслідком його розчарування у Сталіні, який змінив своє ставлення до українських справ у 1932-1933 роках і підтримав Постишева у його боротьбі проти українського народу. Така зміна у настроях Сталіна особливо тяжко відбилася саме на Скрипникові, оскільки 1929 року ЦК ВКП(б) санкціонував не лінію Постишева, а лінію Скрипника. Спрямованість Постишева – довести Україну до повного розчинення її в «єдиной неделимой». Після виконання цього завдання Постишев піде на відпочинок, оскільки, безсумнівно, буде усунений Сталіним. Поки що боротьба проти українського націоналізму не скоро вщухне. «Врятований» за Кагановича у 1936 році, обов'язково буде викритий Гринько як голова націоналістичної організації. Тут, до речі, йому пригадають складання боротьбистського меморандуму проти ЦК КП(б)У у 1919 році»⁶¹.

11 листопада 1936 року Яворський скаже: «Україна це тепер лише одна назва, оскільки українського там нічого немає». У тій самій розмові він також зазначив: «На Соловках за 150 років їхнього існування як царської в'язниці пробули лише 102 чоловіки ув'язнених, а скільки ж тисяч прибуло на Соловки, рахуючи з 1923 року?»⁶².

М.Яворський вів на Соловках якісь записи, але, напевно, вже ніколи їх не вдасться прочитати, оскільки в одному з оперативних документів знаходимо таку настанову: «Дано завдання з'ясувати характер його записів у зошиті, який при першій можливості у Яворського буде вилучено»⁶³.

В грудні 1936 року, говорячи про своє визволення, що формально наближалось, Яворський зауважив, що його, напевно, кудись вишлють, а там «удалять як кошеня, оскільки він сам особисто вважає себе відкритим ворогом Радянської влади». А далі він сказав: «Допоки мій народ, тобто Україна, бідує, я повинен або боротися, або сидіти у в'язниці, що також є боротьбою»⁶⁴.

У матеріалах знаходимо чимало такого роду висловлювань, що належать іншим соловецьким в'язням. Наприклад, один із в'язнів, який раніше належав до партійно-державної номенклатури, у розмові 1934 року розповідав письменникові Мирославові Ірчану-Баб'юку, що з 1927 року більшовики «заарештовують і висилають за межі УРСР всіх значних українських працівників державного масштабу. Для чого це робиться? Для того, щоб майбутній українській державі не дати керівників і державних діячів. Ви, звісно, не знаєте про те планове, систематичне винищення

української інтелігенції, оскільки Ви бачили все іншими очима, але я знаю прекрасно, я працював у центральних організаціях і мені було відомо, що діється по всій Україні»⁶⁵.

Дуже часто у соловецьких матеріалах можна знайти згадки про події, пов'язані із самогубством М.Скрипника і з погромними акціями проти того, що офіційно іменувалося «скрипниківщиною». Наприклад, затвердженням Миколи Хама, в минулому комуністичного діяча у Польщі, який 1930 року втік до СРСР, «по справі Скрипника було заарештовано 3 000 чоловік, в тому числі 300 біженців з Польщі»⁶⁶. Ще один галичанин, Іван Туз, обвинувачений свого часу в участі в «УВО», на запитання, чому саме Скрипник застрелився, відповів: «...Тому що він був переконаний у своїх поглядах і переконаний був, що за погляди тюрми не оминуть, а до того його поховав заживо Постишев»⁶⁷.

Інший в'язень свідчив, що на власному досвіді знає, як робилися провокації, зокрема він зазначав: «...Мені пропонували написати заяву ще до арешту, що я член УВО. Потім я все-таки піддався провокації, повірив наполегливим запевненням слідчого у те, що писати потрібно, оскільки цього вимагають інтереси партії і Радвлади. Нині я цілком усвідомив увесь розмах цієї справи, ненавиджу себе за малодушність і наївність... Вважаю, що Павло Петрович Постишев як головний махер цієї уявної справи УВО увійде в історію українського народу як найбільш відразливий, жадібно-кривавий погромник українсько-національної культурної сили, народної душі – інтелігенції.

Історія не знає такого погрому на Україні. Усі інші арешти, зокрема так званих троцькістів та інших, це маскування поголовного погрому українських кадрів... Під гаслом єдино неділимого Союзу... захищається єдино неділима Росія»⁶⁸.

Надзвичайно важливі саме ті частини розмов соловецьких в'язнів, які відбивають механізм організації тих або інших репресивних акцій, ілюструють, як саме виникали ті чи інші «справи», фабрикувались свідчення. Принципово те, що це були оцінки, висловлені не для офіційних осіб, а у розмовах між собою, у процесі спогадів про події минулого, переосмислення їх. Ось, наприклад, уривок однієї розмови у квітні 1937 року: «Гуцуляк розповідав, як Балицький і Постишев покликали до себе Чичкевича і запропонували йому писати про дії УВО у блоці з троцькістами. Чичкевич пішов додому і купив собі кілька пляшок горілки, випив, прийшов своєчасно, але нічого не написав. Тоді Балицький з Постишевим наказали його заарештувати і через деякий час викликали до себе у кабінет заарештованого Чичкевича, пригостили цигаркою. «Ну як, – запитують, – усвідомили? Будете говорити правду? Ви ж хотіли вбити...». Балицький показує на себе і Постишева. Чичкевич кивнув головою, склали протокол і далі вже він писав на замовлення слідчого»⁶⁹.

Українці перебували на особливому обліку серед в'язнів і були об'єктом

окремої уваги спеціальних підрозділів ГУЛАГу. «УНКР» – цю абревіатуру, що означала «Украинская националистическая контрреволюция», знаходимо на багатьох службових документах, пов'язаних з долями соловецьких в'язнів-українців. Так, в листі начальника 3-го відділення КАРЛАГу НКВД Жилевського до уповноваженого 3-го відділення по ЦПО у березні 1934 року називались прізвища кількох в'язнів, засуджених по справі «УВО», які перед тим перебували у КАРЛАГу, і підкреслювалось: «Пропонуємо усіх вище перерахованих ув'язнених взяти в агентурну розробку, встановивши за ними постійне стеження. З цією метою прикріпіть до них постійне, перевірене, надійне освідомлення хоча б із загальної сітки СПО...

У процесі агрозробки з'ясуйте їхні зв'язки у таборі і поза ним, як ці зв'язки здійснюються, на якій роботі використовуються, ставлення до безпосередньої і громадської роботи.

Вживте заходів до припинення тенденцій до втечі. Надішліть на них ділові і політичні характеристики.

Оскільки вищезгадані особи займались вербовкою у к/р організації і мають організаторські здібності, Вам належить це врахувати і перевірити, чи немає навколо них угруповань, з'ясовуючи характер і мету цих угруповань.

Всі матеріали, що надійдуть, вміщуйте в РОС у розділ «Діяльність української к/р»⁷⁰.

Надзвичайно показовим є інший лист – з 3-го відділу ББК НКВД у Москву, до начальника відділу охорони ГУЛАГу НКВД СРСР від 13 жовтня 1936 року. У ньому також було перераховано групу в'язнів, обвинувачених у підготовці «терористичних актів проти вождів партії та уряду». У листі відзначалось, що ці ув'язнені утримуються не на островах, а на материку у різних підрозділах табору. Далі зазначалось: «Повідомляючи про вищевикладене, повторно просимо Ваших вказівок, чи вважати центральними терористами, чи варто брати на облік як «ЦТ» осіб, засуджених згідно з наведеними прикладами, чи підлягає ця категорія ув'язнених направленню на Соловки згідно з наказом 0/93 і як бути надалі з такими ув'язненими, яких буде виявлено»⁷¹.

З початком 1937 року у документах простежується тенденція організаційно оформити всі ті оцінки, судження, думки, що їх висловлювали в'язні. Не випадково в одному з агентурних повідомлень від 23 лютого 1937 року читаємо: «Стає очевидним, що у Кремлі існує українська фашистська організація»⁷². В агентурному донесенні у березні 1937 року таємний інформатор повідомляв: «Видно, що існує якась група – частину її членів ми знаємо, – що згуртувалась як внутрішня еміграція (Підкреслення наше. – Авт.) і живе яскраво визначеним і глибоко вкоріненим фашистським духом»⁷³. Вдумаємося у це визначення: «внутрішня еміграція» на... Соловках, у одному з найсуворіших місць ув'язнення Радянського Союзу.

У багатьох представників цієї «еміграції», як і у мільйонів інших в'язнів сталінських «артеків», терміни добігали до кінця найближчим часом. Треба

було вирішувати, що робити з цими в'язнями, адже їхній вихід на волю був вкрай небажаний. Не в останню чергу через те, що вони багато знали про реальні механізми функціонування репресивно-каральної системи, а надто – про табірні умови «перевиховання». Зрозуміло, цих людей ніхто вже не міг «перевиховати». Натомість вони могли виховувати інших, просто розповівши правду про пережите.

І ось тоді і вирішили «почистити» табори. Рішення про це було ухвалено московським керівництвом у серпні 1937 року і відразу його почали реалізовувати, розстрілявши не менш 30 тисяч в'язнів. Формально для цього необхідно було створити нові «справи», тепер вже табірні. Саме з цією метою почали активно використовувати стукачів – тих в'язнів, які добровільно чи під тиском допомагали НКВД. Саме таємні табірні інформатори повинні були постачати «компромат» – відомості про настрої, розмови, оцінки, що їх висловлюють заплановані до знищення інші в'язні. І таку інформацію видобули, поклавши саме її в основу багатьох розстрільних справ.

Збереглась довідка, що виразно фіксує механізм, за яким здійснювались репресивні акції проти соловецьких в'язнів. Ось він, цей короткий, але страшний за своїм змістом документ, складений навесні 1956 р., в період «відлиги»: «На осіб, які знаходились в ув'язненні у Соловецькій тюрмі чи Соловецьких ІТЛ, попереднє розслідування не проводилось, а за агентурними відомостями або за довідкою по старій слідчій справі винесли на засідання Особливої трійки, яка і ухвалювала своє рішення»⁷⁴.

Під рішеннями цієї трійки знаходимо підпис Леоніда Заковського, одного з найвідоміших чекістів сталінської доби. Він був латиш за походженням і його справжнє ім'я Генріх Штубіс. Належав до ревних виконавців репресивної політики, про його діяльність було створено чимало міфів і легенд. Ось чому варто бодай коротко зупинитись на деяких сторінках його біографії, яка дуже яскраво відбиває особливості доби, про яку йдеться. Ця біографія підтверджує, що його підпис під фатальними для долі соловецьких в'язнів протоколами з'явився не випадково.

Він був особою, близькою до Ф.Дзержинського, і зробив блискавичну службу кар'єру.

На відміну від наркома внутрішніх справ СРСР Генріха Ягоди Заковський відразу зрозумів і прийняв задум Сталіна та секретаря ЦК ВКП(б) М.Єжова звинуватити у вбивстві Кірова опозицію. Вірну орієнтацію наркома внутрішніх справ БСРР було відразу помічено – 10 грудня 1934 року він був призначений начальником УНКВД по Ленінградській області. Заковському разом із новим першим секретарем Ленінградського обкому ВКП(б) А.Ждановим було доручено очистити місто від опозиціонерів.

Органи НКВД не мали жодних матеріалів як про існування підпільних контрреволюційних організацій, так і про проведення зинов'євцями організованої антирадянської діяльності, але арешти колишніх опозиціонерів та знайомих з ними осіб набули у країні масового характеру. Лише у Ленінграді

за два з половиною місяця після вбивства Кірова було заарештовано 843 чоловіка ⁷⁵. Вже 29 грудня 1934 року в Ленінграді Військова Колегія Верховного суду СРСР засудила на смерть 14 чоловік ⁷⁶.

Рішучість і жорстокість, з якою Заковський взявся за «чистку», здивувала навіть досвідчених чекістів. У своїх спогадах колишній відповідальний співробітник ОГПУ-НКВД М.Шрейдер пише: «Коли Заковський, відомий старим чекістам як кар'єрист і аморальна людина, прибув до Ленінграда, там розпочалися безпідставні арешти комуністів і керівних позапартійних співробітників, яких звинувачували у належності до троцькістсько-зинов'євської опозиції. Чекісти, які працювали у той період у Ленінграді, розповідали, що за наказом Заковського у числі інших було заарештовано, вислано або розстріляно багато радянських громадян лише за те, що вони мали таке саме прізвище, як вбивця Кірова Ніколаєв» ⁷⁷.

Звісно, Заковський скоїв немало злочинів, але він був лише виконавцем. Головним погромником міста на Неві був Жданов, який вже через кілька місяців після свого приїзду у Ленінград звітував про те, що із міської партійної організації «вичищено» 7274 комуніста, серед яких помітне місце займають контрреволюційні зинов'євці ⁷⁸. Їх виселяли з Ленінграда. Після зинов'євців почали виселяти і так званий соціально чужий елемент – колишніх дворян, буржуїв та інших неблагонадійних ⁷⁹.

Виселяли не лише колишніх опозиціонерів. У 1935 році Заковський звернувся до Ягоди з проханням виселити із прикордонної смуги 3547 неблагонадійних родин. Нарком внутрішніх справ СРСР дав добро і 1700 родин опинилися у Таджикистані, 316 – у Західному Сибіру, а інші у Казахстані ⁸⁰.

Активність начальника УНКВД по Ленінградській області у викритті ворогів народу була настільки бурхливою, що керівникам НКВД СРСР часом доводилося навіть стримувати його. Скажімо, коли Заковський написав довідку про незадовільну роботу військових заводів міста і вимагав покарати винних, то навіть Ягода здивувався: «А де тут контрреволюція, де шкідництво?» ⁸².

Робота Заковського у Ленінграді дістала найвищої оцінки керівництва Постановою Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів СРСР від 26 листопада 1935 року йому було надано звання комісара державної безпеки 1-го рангу, яке дорівнювалося званню командарма 1-го рангу і сучасному званню генерала армії, а 14 лютого 1936 року у зв'язку з п'ятнадцятою річницею прикордонних військ він був нагороджений орденом Червоної Зірки.

Призначений наркомом внутрішніх справ СРСР Єжов відразу розпочав «чистку» апарату Головного Управління Державної Безпеки НКВД СРСР від людей Ягоди. Для цього він використовував кадри із периферійної чекістської еліти, яка певною мірою протистояла працівникам з Луб'янки, і спирався, головним чином, на представників трьох «шкіл» ГПУ-НКВД

північнокавказької Ю.Євдокимова, білорусько-московської С.Реденса, та сибірсько-білорусько-ленінградської Л.Заковського⁸³. Пізніше, у своєму останньому слові, Єжов визнає, що «всюди я чистив чекістів. Не чистив я їх лише у Москві, Ленінграді та на Північному Кавказі. Я вважав їх чесними»⁸⁴.

Тому не дивно, що саме лідери цих чекістських кланів Євдокимов, Реденс і Заковський виступили на лютнево-березневному (1937 р.) Пленумі ЦК ВКП(б) з найгострішою критикою Ягоди і буквально морально знищили свого колишнього шефа.

Заковський похвалювався, що й самого Карла Маркса зумів би зізнатися у роботі на Бісмарка, і мав серед єжовців репутацію начальника УНКВД, у якого всі 100% заарештованих зізнавались у шпигунстві. У той час така слава була ще лише у начальника УНКВД по Свердловській області комісара державної безпеки 3-го рангу Д.Дмитрієва⁸⁵.

УНКВД по Ленінградській області за період з 1 жовтня 1936 року до 20 вересня 1938 року звітувало про викриття 400 ворожих резидентур, серед них 95 резидентур німецької розвідки, 100 – польської, 72 – латиської, 93 – естонської, 39 – фінської, про арешт 348 агентів англійської розвідки. «Ворожі агентури» були виявлені на ленінградських заводах Кіровському, «Більшовику», «Електросилі», Дипрохімі. Резидентури японської розвідки викрили на оборонних заводах, а також на заводах імені Калініна, К.Маркса, ОГПУ, Червоному трикутнику, Охтинському хімкомбінаті, заводі «Червоногвардієць», на ряді електростанцій, м'ясокомбінаті та інших об'єктах. Всі ці так звані ворожі резидентури були сфальсифіковані ленінградськими чекістами під загальним керівництвом Л.Заковського та його наступника комісара державної безпеки 3-го рангу М.Литвина⁸⁶.

Викривали «шпигунів» у Ленінграді віртуозно. Так, одного разу військова прокуратура Ленінградського військового округу отримала скаргу від заарештованого про те, що співробітники УНКВД здійснили стосовно нього провокацію. Будучи віруючою людиною, він попрохав слідчих про побачення зі священником. До нього надіслали переодягнутого на попа чекіста, який і оформив сповідь як зізнання заарештованого у шпигунстві на користь Польщі. Прокурорською перевіркою було викрито інші приклади застосування незаконних методів слідства. Військовий прокурор Ленінградського військового округу диввійськюрисст М.Кузнецов зробив подання Заковському про припинення незаконної практики фальсифікації слідчих матеріалів та про покарання винуватців. На цей документ начальник УНКВД Ленінградської області поклав резолюцію: «Так було і так буде». Більше того, Заковський звинуватив військового прокурора у шкідництві та протидії боротьбі з ворогами народу⁸⁷. Невдовзі заступник начальника УНКВД по Ленінградській області майор державної безпеки Н.Шапіро-Дайховський, виконуючи вказівки Заковського, наказав підлеглим: «Підсумуйте всі наші матеріали та нагально поставте питання про арешт Кузнецова, врахуйте його зв'язок із Тухачевським та інші матеріали». 4

серпня 1937 року Кузнецова заарештували ⁸⁸.

Успіхи по викриттю ворогів народу в Ленінграді не лишилися непоміченими. 25 червня 1937 року за зразкове та самовіддане виконання найважливіших завдань уряду Заковський був нагороджений орденом Леніна. Тоді ж таку нагороду отримали ще троє співробітників УНКВД по Ленінградській області: начальник 4-го секретно-політичного відділу УГБ Коркін, начальник 3-го контррозвідального відділу УГБ Шапіро-Дайховський, помічник начальника 4-го відділу УГБ Карамішев. Ще шестеро ленінградських чекістів одержали ордени Червоної Зірки.

Звістка про нагородження дійшла до Заковського у Москві, де він, за персональним запрошенням, брав участь у червневому Пленумі ЦК ВКП(б) ⁸⁹. Це був єдиний Пленум в історії Комуністичної партії, стенограма якого не велася.

На той час Заковський вже був одним із найпопулярніших людей у країні. За розпорядженням Єжова серед співробітників НКВД було розгорнуто пропагандистську компанію, у якій начальник Ленінградського УНКВД прославлявся як такий, що зберіг вірність ЦК ВКП(б) ⁹⁰.

Виступи Заковського на Ленінградській обласній партконференції та на нараді секретарів парткомів міста настільки сподобалися найвищому керівництву, що на їх основі було видано Партвидавом ЦК ВКП(б) окрему брошуру «Про деякі методи та прийоми іноземних розвідувальних органів та їх троцькістсько-бухаринської агентури». Газета «Известия» писала з цього приводу: «Щоб вірніше бити ворога, потрібно знати його методи. Рецензована брошура озброює таким знанням, підіймає революційну пильність» ⁹¹. Всім відповідальним партійним і радянським працівникам наполегливо рекомендувалося у своїх виступах цитувати начальника Ленінградського УНКВД ⁹².

Він підносив більшовицьку «пильність» не тільки всьому радянською народу, а й самого сталінського наркома. Тонкий психолог, Заковський помітив хворобливу підозрілість Єжова і вирішив зіграти на цій рисі вдачі з тим, аби засвідчити наркомові свою відданість. Одного разу він подивився на Єжова та сказав: «Тебе, мабуть, отруїли, у тебе дуже паршивий вигляд». Наркома вразили ці слова, і він обговорив їх з начальником ГУГБ НКВД СРСР комкором М.Фриновським. Перевірити цей сигнал досвідченого ленінградського чекіста доручили Ніколаєву-Журіду, який і сфальсифікував справу про спробу ртутного отруєння Єжова ⁹³.

Всю другу половину 1937 року Заковський керував проведенням масових каральних операцій у Ленінградській області. Спочатку тут знищували колишніх куркулів, кримінальників та інший антирадянський елемент. НКВД СРСР встановив для області ліміт – 4 000 чоловік розстріляти та 10 000 засудити до таборів ⁹⁴, потім розпочалися етнічні чистки – планомірно прибирали поляків, німців, афганців та представників інших національностей.

Для розгляду цих справ було створено особливу трійку під головуван-

ням Заковського. До неї входили другий секретар Ленінградського обкому ВКП(б) П.Смородін та обласний прокурор Б.Позерн. Діяла і особлива трійка при обласному УНКВД. У жовтні 1937 року Л.Заковський разом із своїм заступником старшим майором державної безпеки В.Гаріним, давнім бойовим товаришем по Вінниці, Одесі, Новосибірську, та прокурором Б.Позерном провів «чистку». Соловецької тюрми особливого призначення ГУГБ НКВД СРСР (організована з 20 лютого 1937 року) і підписав ті за якими було засуджено до розстрілу велику групу соловецьких в'язнів, а серед них українців.

При цьому Заковський мріяв про проведення в Ленінграді гучного відкритого процесу – «Ленінградського шкідницького, шпигунського, диверсійного, терористичного центру». Він навіть запропонував заарештованому члену ВКП(б) з 1906 року Розенблюму звільнення в обмін на потрібні свідчення. Розенблюм пізніше свідчив: «Для наочності Заковський розгорнув переді мною кілька варіантів очікуваних схем цього центру та його відгалужень. Ознайомивши мене з цими схемами, Заковський сказав, що НКВД готує справу про цей центр, причому процес буде відкритий.

Буде віддана під суд голівка центру, 4-5 чоловік: Чудов (другий секретар Ленінградського обкому ВКП(б). – *Авт.*), Угаров (секретар Ленінградського міському ВКП(б). – *Авт.*), Смородін (секретар Сталінградського обкому ВКП(б). – *Авт.*), Позерн (прокурор Ленінградської області. – *Авт.*), дружина Чудова – Шапошнікова (член бюро Ленінградського обкому ВКП(б). – *Авт.*) та інші. Від кожної філії по 2-3 особи...

Самому тобі, – говорив Заковський, – нічого не доведеться вигадувати. НКВД складе для тебе готовий конспект по кожній філії окремо. Твоя справа його вивчити, добре запам'ятати всі запитання та відповіді, які можуть ставити на суді. Справа ця буде готуватися 4-5 місяців, а то і півроку. Весь цей час будеш готуватися, аби не підвести слідство та себе. Від ходу та результату суду буде залежати подальша твоя доля. Здрейфиш і почнеш фальшивити – нарікай на себе. Витримаєш – збережеш качан (голову), годувати та одягати будемо до смерті та за казенний рахунок»⁹⁵.

Здійснити свій задум Заковський не встиг – 29 січня 1938 року він був призначений заступником наркома внутрішніх справ СРСР та за сумісництвом начальником УНКВД по Московській області. На той час у М.Єжова було ще чотири заступники: комкор М.Фриновський – 1-й заступник та начальник ГУГБ НКВД СРСР, комісар державної безпеки 2-го рангу Л.Бельський, старший майор державної безпеки С.Жуковський, комдив В.Чернишов – заступник наркома та начальник Головного Управління Робітничо-Селянської міліції.

З'ясувати коло посадових обов'язків Заковського як заступника наркома внутрішніх справ поки що не вдалося. Зрозуміло лише одне: це було індивідуальне призначення, Єжов доручав йому найважливіші та найбрудніші завдання. Так, нарком внутрішніх справ не наважувався заарештувати

начальника 7-го іноземного відділу ГУГБ НКВД СРСР комісара державної безпеки 2-го рангу А.Слуцького, оскільки побоювався, що більшість із закордонної агентури відмовиться повертатися після цього в СРСР. Тоді перед своїм від'їздом до Києва він доручив Фриновському «розв'язати» це питання. 17 лютого 1938 року начальник ГУГБ запросив Слуцького до свого кабінету на доповідь. Невдовзі туди завітав Заковський і сів поруч із доповідачем. У середині доповіді Заковський несподівано накинувся на Слуцького та затиснув йому рота хустиною з хлороформом. Тут же з суміжної кімнати з'явився Альохін із шприцом у руці та зробив жертві ін'єкцію отрути. Співробітникам НКВД повідомили, що Слуцький перенервував під час доповіді, а газета «Правда» надрукувала зворушливий некролог про вірного сина партії⁹⁶.

У кріслі начальника УНКВД по Московській області Заковський змінив комісара державної безпеки 2-го рангу С.Реденса, якого призначили наркомом внутрішніх справ Казахської РСР. Останній, до речі, вважав, що його прибрали із столиці за недостатню активність у боротьбі з ворогами народу⁹⁷ і пізніше свідчив: «Після мого від'їзду до Казахстану Заковський за 2 місяця заарештував 12500 чоловік, причому арешти проводилися за телефонною книжкою, аби тільки прізвище було схоже на польське, латиське, болгарське»⁹⁸.

Нешадність, з якою новий начальник УНКВД Московської області винищував ворогів народу, дивувала навіть досвідчених чекістів. Під час одного з візитів до Лефортовської в'язниці Заковський, побачивши сльози на очах начальника санітарної частини Г.Розенблум, сказав їй: «Ви їх не жалійте, якщо б ми до них потрапили, то вони б з нами ще не те зробили»⁹⁹.

Один із сучасників згадував, що вічно напівп'яний начальник Московського УНКВД Заковський з божевільними очима не визнавав іншої кари, ніж розстріл, і велетенська фігура його наповнювала жахом серця навіть найсамовитих катів. Ходили навіть чутки, що він колишній кримінальний злочинець і був засуджений до революції за вбивство¹⁰⁰.

Але репутація несамовитого погромника «контрреволюціонерів» не врятувала Заковського від загибелі. 16 квітня 1938 року його усунули з усіх посад в НКВД, через чотири дні призначили начальником будівництва Куйбишевського гідровузла, а ще через дев'ять днів заарештували.

Допитував Леоніда Михайловича його старий товариш Ніколаєв-Журід. За словами начальника Спецвідділу НКВД СРСР старшого майора державної безпеки І.Шапіро, «Ніколаєв та його група була для Єжова найнадійнішими і в той же час, найбезпринципнішими, готовими на все. Вони не соромились ніяких засобів, йшли на пряму фальсифікацію справ і свідчень»¹⁰¹. 29 серпня 1938 року Військова Колегія Верховного Суду СРСР засудила Заковського на смерть. Вирок було виконано того ж дня¹⁰².

Резидент ГУДБ НКВД СРСР в Іспанії майор державної безпеки Л.Нікольський-Фельдбін, який влітку 1938 року втік на Захід і відомий

всьому світові як О.Орлов – автор книги «Таємна історія сталінських злочинів», коментуючи загибель Заковського, вважав, що він просто був більше не потрібним Сталіну. До того ж він знав занадто багато таємниць і був надзвичайно небезпечним свідком. Як і інші чекісти, Заковський був використаний і викинутий¹⁰³.

Те саме можна сказати і про ще двох виконавців соловецького злочину – Івана Апетера і Петра Раєвського. Цікаво, що перший перед тим, як стати начальником Соловецької тюрми, у 1934 році, працював начальником Санітарно-курортного відділу НКВД СРСР. Невдовзі після розстрільної акції, 26 грудня 1937 року, його звільнили з органів НКВД, а 22 серпня 1938 року засудили до страти. П.Раєвського звільнили з посади помічника начальника Соловецької тюрми особливого призначення у жовтні 1938 року. З того часу він працював начальником Новочеркаської в'язниці НКВД. 10 листопада 1939 року його заарештували і невдовзі розстріляли.

Збереглось чимало свідчень того, як саме фабрикувалися справи соловецьких в'язнів. Більшість свідчень належить вже до періоду хрущовської «відлиги», до 50-60-х років. Цікаво, що тоді були допитані і ті колишні працівники НКВД, які ще залишались живими. Їхні свідчення також містять чимало цікавих деталей, важливих для розуміння механізму беззаконь, умов, за яких вони були скоєні. Щоправда, дехто із допитаних багато чого «забув» або прагнув виправдати свою поведінку у 30-ті роки. Ось, наприклад, уривок з протоколу допиту Ісаака Соколова-Шейніса, який як оперуповноважений СПО ГПУ УСРР вів справу Мирослава Ірчана. Не відразу, але (на допиті 23 лютого 1956 року) він пригадав Ірчана і його справу:

«Запитання: Що Ви можете сказати про слідство по справі Ірчана-Баб'юка?»

Відповідь: За давниною часу, щось конкретне по справі Ірчана-Баб'юка я сказати не можу, оскільки не пам'ятаю. Однак можу сказати, що не тільки стосовно справи Ірчана, а й стосовно інших справ, які я вів, до підслідних жодних засобів примусу я не застосовував. Свідчення заарештовані по справах, що я їх провадив, надавали без всякого примусу.

Запитання: А чим пояснити той факт, що додані до справи Ірчана-Баб'юка як докази витяги з протоколів допитів інших заарештованих не підписані?»

Відповідь: По двадцяти з лишком роках з часу слідства по справі Ірчана мені важко це пояснити, але якщо у справі є не завірені витяги, то це було системою, а не винятком. Причому витяги, які робились з інших справ, повинен був завірити той, хто вів слідство по тій справі, а не я»¹⁰⁴.

Цей приклад, як багато-багато інших, підтверджує, що ті, хто планував і здійснював терор, розраховували, що ніколи і нікому не вдасться дізнатись правду, реконструювати трагічні події. Недаремно тоталітарна система та її сикофанти забороняли, пильно контролювали або дозували інформацію про репресії чи, як заведено було говорити, «порушення соцзаконності». Та, як це

часто трапляється в історії, рано чи пізно істина пробивається крізь морок мовчання, десятиріччя безвісті і свідомої фальсифікації.

Повною мірою стосується це доль соловецьких в'язнів. Одним з найцінніших джерел до вивчення цього питання була і залишається книга спогадів Семена Підгайного «Українська інтелігенція на Соловках», яка разом з такими класичними працями української мемуаристики, як «Історія мого покоління» Івана Майстренка і «Зустрічі і прощання» Григорія Костюка¹⁰⁵ складає важливе джерело для досліджень подій 20-40-х років.

Разом з тим, нині ми можемо уточнити і доповнити багато чого, про що написано у спогадах. Наприклад, згадуючи про Миколу Зерова, С.Підгайний писав: «1937 року, глухого соловецького вечора по всіх камерах бігали конвоїри й кричали: «Такої то! С вешами!» Похапцем хапав кожен свій «одр» і, поцілувавшись з приятелем, простував за конвоїром. Збирали всіх коло північної брами соловецького Кремля. Далі вели до порожніх бараків сільгоспу, де провадився попередній трус в'язнів (у порту був ще передостанній обшук, а останній аж на материк «Морсплаві»)...

На «Морсплаві» групу, що з нею відплив Зеров, ще раз обшукали, відібрали власні, нетаборові речі, одягай всіх лише в таборовий одяг, пообрізали гудзики та позабирали пояси. З посиленням конвоем кудись повезли. Уже в січні 1938 року, коли я був на тому самому «Морсплаві», відібрані у в'язнів цього етапу речі розкрадали «урки» та вільнонаймані енкаведісти»¹⁰⁶.

Тепер завдяки нововіднайденим документам ми знаємо, куди повезли згадану групу в'язнів, де вони були знищені і хто саме це зробив. Знаємо багато і про те, про що, здавалося, взагалі ніколи не дізнатись – про табірне життя ув'язнених, їхні розмови, поведінку, взаємини. Соловецька трагедія постає не тільки у її офіційному, а й у людському вимірі.

Звичайно, дослідження подій, пов'язаних із соловецькими розстрілами, змушують ставити і більш широкі питання, які ще потребують неквапливих, заснованих на документах і фактах, досліджень і відповідей. Насамперед: в чому саме полягав сенс «великого терору»? Що саме режим прагнув за його допомогою здійснити? Знищити потенційну «п'яту колону»? Зміцнити партійно-державну «вертикаль»? Остаточо залякати і нівелювати населення? Чому терор був секретним? Чому він припинився і не повторювався пізніше у таких масштабах, як у добу «єжовщини»?

Нарешті, не можна обійти питання відповідальності. Загинули **мільйони** людей – хтось мусить за це відповісти у правовій державі. Хто і в який спосіб? І тут маловтішною є та обставина, що фактично всі, чиїми руками терор здійснювався, з катів перетворилися на жертв, були знищені.

Сподіваємось, уроки соловецької трагедії допоможуть шукати об'єктивні відповіді на ці запитання. Можуть вони допомогти і у ще одній справі. Вже згаданий С.Підгайний писав: «Треба сказати, що ніде в Союзі не було такої, справді всебічної політичної школи, як на Соловках. Це

була своєрідна соловецька академія, з якої виходили люди вже з ясними головами. Кинуті в страшні умови острівної тюрми люди починали таки усвідомлювати, «хто вони, чії сини, яких батьків, ким і за що закуті». Далі, поступово, з болем і важкими моральними муками засуджували пройдений шлях; перекреслювали своє минуле, народжувалися знову і всі сили клали на збереження свого життя, щоб, як прийде час, виправдати себе в очах свого народу»¹⁰⁷. Що ж, нехай такою «академією» для наших сучасників стане правда про соловецькі події, про страдницький шлях представників нашого народу.

Навесні 1937 року один із ув'язнених, Юрій Машкевич, колишній бухгалтер з Вінниці, обговорював з кількома в'язнями питання про загублений у таборі одяг зеків. Саме тоді він сказав: «Все це... – ніщо у порівнянні з тим, скільки людей було загублено табором, але ніхто про це не хоче чути. З часом на Соловки будуть значно більше приїздити, ніж навіть до Італії. Приїздитимуть для того, щоб подивитись на ті місця, де голі люди замерзали, а голодні вмирили»¹⁰⁸.

І справді, найголовніше – зберегти пам'ять про те, що сталося на Соловках, про те, що ця «країна мук і відчаю», як назвав її сучасник, була останньою адресою і для багатьох синів і дочок України. Не забувати – означає, на нашу думку, відповідально ставитись до минулого, думати про майбутнє, рухатись до демократії і правди, а не у зворотному напрямку.

Примітки

¹ Сталинское Политбюро в 30-е годы. Сборник документов. Составители О.В.Хлевнюк, А.В.Квашонкин, Л.П.Кошелева, Л.А.Роговая. – М., 1995. – С. 150.

² Tucker R. Stalin in Power. The Revolution from Above, 1928-1941. – New York-London, 1990. – P. 377.

³ Див. докладніше: О партийности лиц, проходивших по делу так называемого «Антисоветского правотроцкистского блока» // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 5. – С. 73.

⁴ Сталинское Политбюро в 30-е годы. – С. 152.

⁵ Материалы февральско-мартовского Пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. – 1994. – № 2. – С. 21.

⁶ Материалы февральско-мартовского Пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Там же. – 1995. – № 2. – С. 19.

⁷ Там же. – С. 16.

⁸ Там же. – С. 26.

⁹ Московские новости. – 1994. – № 5.

¹⁰ Материалы февральско-мартовского Пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. – 1995. – № 2. – С. 23.

¹¹ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України). – Спр. 24. – Арк. 184.

¹² Там само. – Арк. 185.

¹³ Там само. – Арк. 178.

¹⁴ Там само. – Арк. 175.

¹⁵ Там само. – Арк. 132.

¹⁶ Там само. – Арк. 133.

-
- ¹⁷ Там само. – Арк. 122.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 96.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 90.
- ²⁰ Там само. – Арк. 41
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. – Арк. 42.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само. – Арк. 30.
- ²⁵ Там само. – Арк. 6.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Региональное управление Федеральной службы безопасности Российской Федерации по Архангельской области (далі – РУ ФСБ РФ по АО). – Дело П-15667. – Л. 17.
- ²⁸ Там же. – Дело П-14801. – Л. 9.
- ²⁹ Там же. – Дело П-12929. – Л. 54.
- ³⁰ ДА СБ України. – Спр. 51692. – Т. 2. – Арк. 52.
- ³¹ ДА СБ України, Харків. – Спр. О-21515. – Т. 3. – Арк. 80.
- ³² Росси Ж. Справочник по ГУЛАГу. – М., 1990. – Часть 1. – С. 44.
- ³³ ДА СБ України, Харків. – Спр. О-21515. – Т. 3. – Арк. 88.
- ³⁴ РУ ФСБ РФ по АО. – Дело П-11370. – Л. 35.
- ³⁵ Там же. – Дело П-6911. – Л. 90.
- ³⁶ ДА СБ України. – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 14.
- ³⁷ Там само. – Арк. 38-39.
- ³⁸ Там само. – Арк. 3 а.
- ³⁹ Див. докладніше: Ізраїль Леплевський // Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 143-186.
- ⁴⁰ Див. докладніше: Федосеев С. Фаворит Ежова // Совершенно секретно. – 1996. – № 9.
- ⁴¹ Див.: Петров Н.В. Первый Председатель КГБ генерал Иван Серов // Отечественная история. – 1997. – № 5. – С. 23-43.
- ⁴² КаррелегА. Klene Geschichte der Ukraine. – Munchen, 1994. – S. 197.
- ⁴³ ДА СБ України. – Спр. 59881-ФП. – Т. 22-а. – Арк. 33-34.
- ⁴⁴ Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов. Под общей редакцией А.Н. Яковлева. – М., 1991. – С. 191-210.
- ⁴⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 437. – Арк. 59.
- ⁴⁶ Див. докладніше: Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 183-200.
- ⁴⁷ Там само. – С. 181.
- ⁴⁸ Реабілітовані історією. – К. – Полтава, 1992. – С. 21; Яковлев А.Н. По мощам и елей. – М., 1995. – С. 180.
- ⁴⁹ ДА СБ України. – Спр. 312. – Арк. 70.
- ⁵⁰ Там само. – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 2 в.
- ⁵¹ Там само. – Спр. 312. – Арк. 48.
- ⁵² Там само. – Арк. 91.
- ⁵³ Там само. – Арк. 89, 92.
- ⁵⁴ Там само. – Арк. 38.
- ⁵⁵ Там само. – Арк. 53.
- ⁵⁶ Н.С. Хрущев. Воспоминания. Избранные фрагменты. – М., 1997. – С. 35-36.
- ⁵⁷ Pohl D. Stalinistische Massenverbrechen in der Ukraine 1936-1953. Ein Überblick // Jahrbuch fur Historische Kommunismusforschung. – Mannheim, 1997. – S. 328.

-
- ⁵⁸ ДА СБ України, Полтава. – Спр. 19533. – Т. 7. – Арк. 1-2.
- ⁵⁹ Див., наприклад: Касьянов Г.В. Академік М.І.Яворський: доля вченого // Український історичний журнал. – 1990. – 8. – С. 75-86; Рубльов О.С. Лідер «істориків-марксистів» України // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 293-304; Абдуллін О., Логвин Е. Останнє слово // Репресоване «відродження». – К., 1993. – С. 181-197; Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 91-97; Санцевич А.В. М.І.Яворський: нарис життя та творчості. – К., 1995. – 60 с. та ін.
- ⁶⁰ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933-1941 рр. – Новий Ульм, 1947. – С. 58.
- ⁶¹ ДА СБ України. – Спр. 51692. – Т. 2. – Арк. 58.
- ⁶² Там само. – Арк. 168.
- ⁶³ Там само. – Арк. 169.
- ⁶⁴ Там само. – Арк. 175.
- ⁶⁵ Там само, Харків. – Спр. О-21515. – Т. 3. – Арк. 14.
- ⁶⁶ Там само. – Арк. 78.
- ⁶⁷ РУ ФСБ РФ по АО. – Дело П-14789. – Л. 8.
- ⁶⁸ Там же. – Дело П-11370. – Л. 3-4.
- ⁶⁹ Там же. – Л. 4.
- ⁷⁰ Там же. – Дело П-13410. – Л. 6.
- ⁷¹ Там же. – Дело П-13572. – Л. 11.
- ⁷² ДА СБ України. – Спр. 51692. – Т.2. – Арк. 129.
- ⁷³ Там само. – Арк. 117.
- ⁷⁴ РУ ФСБ РФ по АО. – Дело П-9410. – Л. 24
- ⁷⁵ Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов. – С. 123-124.
- ⁷⁶ Там же.
- ⁷⁷ Шрейдер М.П. НКВД изнутри. Записки чекиста. – М., 1995. – С. 31.
- ⁷⁸ Ковалев В.А. Распятие духа. Судебные процессы сталинской эпохи. – М., 1997. – С. 148.
- ⁷⁹ Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. – М., 1992. – С. 50.
- ⁸⁰ Бугай Н.Ф. 20-40-е годы: Депортация населения с территории европейской России.
- ⁸¹ Правда. – 1935. – 24 января.
- ⁸² Материалы февральско-мартовского Пленума ЦК ВКП (б) 1937 года // Вопросы истории. – 1994. – № 12. – С. 12.
- ⁸³ Папчинский А.А. Репрессии в органах НКВД в середине 30-х годов // Политический сыск в России: История и современность. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 284.
- ⁸⁴ Московские новости. – 1994. – № 5.
- ⁸⁵ Московские новости. – 1988. – № 25; Наше минуле. – К., 1993. – С. 41.
- ⁸⁶ Коровин В.В. История отечественных органов безопасности. Учебное пособие. – М., 1998. – С. 40-41.
- ⁸⁷ Викторов Б.А. Без грифа «Секретно»: Записки военного прокурора. – М., 1990. – С. 205-206.
- ⁸⁸ Бобренев В.А. Забытый комиссар // Расправа. Прокурорские судьбы. – М., 1990. – С. 73-74.
- ⁸⁹ Пятницкий В.А. Заговор против Сталина. – М., 1998. – С. 66.
- ⁹⁰ Орлов А. Тайная история сталинских преступлений. – М., 1991. – С. 288.
- ⁹¹ Известия. – 1937. – 2 июля.
- ⁹² Шрейдер М.П. НКВД изнутри. Записки чекиста. – С. 31.
- ⁹³ Московские новости. – 1994. – № 5; Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов. – С. 238-239.
- ⁹⁴ Труд. – 1992. – 4 июня.

-
- ⁹⁵ Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов. – С. 38.
- ⁹⁶ Петров Н. Убийство Игнатия Рейса // Московские новости. – 1995. – 17-25 ноября; Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1960. Справочник. – М., 1997. – С. 19.
- ⁹⁷ Шрейдер М.П. НКВД изнутри. Записки чекиста. – С. 113.
- ⁹⁸ Наше минуле. – С. 41.
- ⁹⁹ Ваксберг А.И. Нераскрытые тайны. – М., 1993. – С. 141.
- ¹⁰⁰ Московские новости. – 1988. – № 25.
- ¹⁰¹ Рыбчинский А. Командарм Белов // Расправа. – Прокурорские судьбы. – С. 185.
- ¹⁰² Кокурин А.И., Петров Н.В. НКВД: структура, функции, кадры // Свободная мысль. – 1997. – № 6. – С. 114.
- ¹⁰³ Орлов А. Тайная история сталинских преступлений. – С. 289.
- ¹⁰⁴ ДА СБ України, Харків. – Спр. О-21515. – Т. 2. – Арк. 170-171.
- ¹⁰⁵ Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон, 1985; Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. – Едмонтон, 1987. – Книга перша.
- ¹⁰⁶ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933-1941 рр. – С. 78.
- ¹⁰⁷ Там само. – С. 50.
- ¹⁰⁸ РУ ФСБ РФ по АО. – Дело П-13599. – Л. 8.